

Een demon tegen een demon

KAPITTEL

Moraalpsychologisch realisme bij Evagrius en Cassianus

Viggo van Uden

De woestijnvaders van de vierde en vijfde eeuw leefden ver van de wereld, maar zeker niet ver van hun demonen. De afzondering die zij zochten, was niet slechts een fysieke, maar vooral een geestelijke onderneming. Wie zich terugtrekt in de stilte, ontmoet niet in de eerste plaats God, maar zichzelf – en dat betekent: de chaos van het eigen hart, de onrust van de gedachten en de demonen die daarin werkzaam zijn.

De woestijn werd de plaats van de geestelijke strijd, de arena waarin de monnik zijn ziel leerde kennen en leerde ordenen. In deze strijd zochten de oudvaders niet naar morele perfectie, maar naar innerlijke rust: *apatheia*, de passieloosheid of gelijkmoedigheid die niet onverschilligheid betekent, maar een diepgewortelde vrijheid die zich niet meer laat compromitteren door hartstochten. Uit deze *apatheia* kan, zo meenden de woestijnvaders terecht, de ware liefde (*agapè*) geboren worden – een liefde die niet meer gekleurd is door eigenbelang, angst of begeerte.

Gedachten onderzoeken en weerstaan

De woestijnvaders spraken over gedachten (*logismoi*) die de ziel beroeren: gulzigheid, onkuisheid, geldzucht, droefheid, woede, lusteloosheid (*akēdia*), ijdelheid en hoogmoed. Deze acht hoofdgedachten vormen de voorlopers van wat later onder de noemer van hoofdzonden bekend zou worden. In hun strijd daartegen ontwikkelden zij een opmerkelijk scherpzinnige kennis van de menselijke psyche. Evagrius van Pontus († 399) en Johannes Cassianus († ca. 435) behoren tot de belangrijkste getuigen van deze traditie. Zij gelden als observatoren van de menselijke ziel – moraalpsychologen *avant la lettre*.

Evagrius en Cassianus onderzochten niet enkel de aard van de verleiding, maar ook de werking van de gedachten in de menselijke geest. Wat gebeurt er als een gedachte opkomt? Hoe neemt zij bezit van de ziel? En vooral: hoe kan de mens zich daartegen teweerstellen? De *Praktikos* van Evagrius en de *Conferenties* en *Instellingen* van Cassianus zijn doordrongen van dit onderscheidingswerk: diagnose en therapie, inzicht en strijd.

Opmerkelijk is dat zij soms strategieën beschrijven die op ons vreemd of zelfs paradoxaal kunnen overkomen. We lezen bijvoorbeeld dat de monnik een demon niet altijd met zijn tegenovergestelde deugd wil bekampen, maar onder bepaalde omstandigheden een demon beter kan bestrijden met een andere demon. Zo kan de demon van de ijdelheid ingezet worden tegen die van de onkuisheid. Het kwaad blijkt immers niet altijd eenduidig te zijn: de ene demon kan de ander verdrijven. In deze paradoxale methode ontvouwt zich een subtiele geestelijke pedagogiek die getuigt van moreel realisme.

Hoe begrijpen Evagrius en Cassianus deze tactiek, en wat kan zij ons leren in de context van de veertigdagentijd, de tijd van innerlijke zuivering?

Evagrius: de demon als wapen tegen de demon

In zijn *Praktikos* beschrijft Evagrius de strijd van de monnik tegen de gedachten als een psychologisch en demonisch proces. De demonen vallen middels gedachten (*logismoi*) de menselijke ziel (*psyche*) aan. Evagrius waarschuwt: wie niet weet welke demon hem bezoekt, zal niet weten hoe te antwoorden. En daarom schrijft hij:

Ook moeten wij de verschillen tussen de boze geesten leren kennen en hun ogenblikken aantekenen. (...) Dit alles is nodig te weten om, zodra de gedachten hun eigen inhoud laten

opkomen, iets tegen hen te kunnen inbrengen, nog voordat deze gedachten ons ernstig in onze rusttoestand storen, en om te kunnen noteren over welke het gaat.¹

Deze kennis is geen theoretische kennis (hoewel Evagrius een geleerd man was), maar ervaringswijsheid uit de woestijn. De monnik observeert zijn gedachten, gaat zorgvuldig na welke hem beroeren en op welke momenten zij verschijnen. Hij houdt als het ware een innerlijk logboek bij van zijn demonen.

Hoe belangrijk het is de demonen goed te kennen en hun kuiperijen te doorzien, mag blijken uit deze intrigerende opmerking die Evagrius in zijn leringen opnam:

De geest van ijdelheid weerstreeft de geest van ontucht, en het behoort tot de onmogelijkheden dat beide tegelijk de ziel aanvallen. Immers, de een belooft eer, de ander berokkent schande. Daarom, als een van de twee u nadert en in het nauw brengt, verwek dan in uzelf de gedachte van de weerstrevende geest. En als u dan in staat bent geweest om, zoals men zegt, een spijker eruit te slaan met een andere, weet dan dat u aan de grens van de passieloosheid [*apatheia*] staat (...).²

De beeldspraak is treffend: een spijker wordt met een spijker uitgeslagen. De ene demon verdrijft de andere. Evagrius suggereert dat, wanneer de monnik belaagd wordt door onkuise gedachten, hij zich kan beroepen op ijdele gedachten – bijvoorbeeld het verlangen naar een goede reputatie. Deze ijdelheid is uiteraard geen deugd, maar zij kan, tijdelijk, het zwaardere kwaad van de onkuisheid (zoals de woestijnvaders dat zagen) afweren.

Hier ontvouwt zich een strategie die zowel riskant als geniaal is. Evagrius lijkt zich van dat gevaar bewust, want hij merkt op dat het verdrijven van ‘gedachten’ met hun tegengestelde deugden – nederigheid tegenover ijdelheid, kuisheid tegenover onkuisheid – een “bewijs van zeer diepe passieloosheid” is, en dat dit dus te verkiezen valt boven de bestrijding van demonen met demonen.³

De gulden weg, zo kunnen we zeggen, is de strijd waarin de gedachten worden bestreden door deugden. Maar er bestaat ook een zilveren weg: soms kan de ene gedachte ingezet worden om de andere te overwinnen. De monnik die merkt dat hij belaagd wordt door een welbepaalde demon, roept bewust de gedachte van een andere demon op om hem te bestrijden. Wat op het eerste gezicht een ascetische paradox lijkt, is bij nader toezien een vorm van spiritueel realisme.

Opvallend is bovendien dat Evagrius schrijft: “als een van de twee u nadert”, en vervolgens oproept om “de gedachte van de weerstrevende geest” te verwekken. Dat suggereert wederkerigheid. De demon van de onkuisheid kan worden bestreden door de ijdele gedachte, terwijl omgekeerd de demon van de ijdelheid verdreven kan worden door het oproepen van onkuise gedachten die de zelfgenoegzame vroomheid ontmaskeren. Zo ontstaat een wisselwerking waarin demonen elkaar verzwakken. Ook elders in zijn ascetische geschrift *Praktikos* verwijst Evagrius naar de verjaging van de ijdelheid: “Ik ben te weten gekomen dat de geest van ijdelheid verjaagd wordt door bijna alle andere boze geesten”.⁴

Evagrius bewijst hiermee over een finzinnig psychologisch inzicht te beschikken. De demonen werken niet willekeurig, maar volgen een bepaalde ordening. Het mag ons dus niet verbazen als Evagrius keer op keer benadrukt dat de monnik de werkwijze van de demonen moet leren kennen – hun verschillen, hun specifieke aard, hun momenten van aanval – om adequaat te kunnen antwoorden. De monnik die onderscheid maakt tussen de geesten en hun timing begrijpt, kan immers beter bepalen welke tegenkracht hij moet inzetten: hetzij een deugd, de voornaamste methode; hetzij, in sommige gevallen, een ondeugdelijke gedachte – soms een meer realistische weg.

Zo ontvouwt Evagrius een subtiele psychologie van de geestelijke strijd, waarin de mens zijn innerlijke krachten leert kennen, onderscheiden en ombuigen. Niet elke ‘slechte’

gedachte hoeft onmiddellijk verdreven te worden; soms kan zij tot bondgenoot gemaakt worden in de strijd. Wie die kunst beheerst, nadert de grens van de *apatheia*, weet Evagrius ons nog te vertellen.

Cassianus: kiezen voor het mindere kwaad

Johannes Cassianus, die veel van Evagrius' inzichten overneemt en systematiseert, verwoordt in zijn *Conferenties* een vergelijkbare gedachte. In de vijfde conferentie laat hij abba Serapion aan het woord, die zegt:

Toch is ijdelheid op een bepaalde manier nuttig voor beginners – voor hen die nog steeds door vleeselijke ondeugden worden bewogen. Wanneer zij, op het moment dat zij worden gekweld door de geest van onkuisheid, door een toevallig gesproken woord eraan worden herinnerd wat de waardigheid van het priesterlijk ambt inhoudt, of denken aan de mening van mensen die zouden kunnen geloven dat zij heilig en onberispelijk zijn, en zij enkel omwille van deze overweging de onreine aandriften van hun begeerte afwijzen, omdat zij die beschouwen als laag en onwaardig – hetzij voor hun eigen goede naam, hetzij voor die waardigheid – dan beteugelen zij een groter kwaad door middel van een kleiner.⁵

Hier wordt het motief van de kleinere demon expliciet uitgewerkt. De ijdelheid wordt niet verheerlijkt, maar tijdelijk aanvaard als een pedagogisch middel. Het is beter om een beperkte tijd door ijdelheid beheerst te worden dan ten prooi te vallen aan onkuisheid, want van de laatste “zou hij niet of nauwelijks gered kunnen worden”.⁶

Cassianus onderbouwt zijn pleidooi met een opvallende verwijzing naar een Godspraak uit het boek van de profeet Jesaja: “Omwille van mijn Naam zal Ik mijn toorn van u afwenden, en omwille van mijn eer zal Ik u beteugelen, opdat u niet verloren gaat.” (Jes. 48,9) Hij verklaart dit aldus: “Zolang u geketend bent door de lof van ijdele glorie, zult u nooit de diepten van de hel in storten en onherroepelijk wegzinken door het begaan van doodzonden.”⁷ De lofzang van ijdelheid, hoe onzuiver ook, beschermt de mens tegen het wegzinken in zonden.

Cassianus en Serapion tonen hiermee een opmerkelijke fijngevoeligheid voor de graduele weg van de monnik die strijdt tegen zijn demonen. De mens kan niet in één keer van zijn demonen bevrijd en van zijn hartstochten genezen worden. Hij wordt geleid van stap tot stap, van de ruwe ondeugd naar een subtielere, tot ook die wordt overwonnen. Uiteindelijk moet elke ondeugd worden vervangen door haar tegengestelde deugd – ijdelheid door nederigheid, onkuisheid door kuisheid – maar die weg verloopt in stadia en niet met zevenmijlslarzen. Deze benadering is geen vergoelijking van de ondeugd, maar een erkenning van de menselijke conditie en een poging om gebruik te maken van de krachten die daarin werkzaam zijn.

Het krachtveld van de demonen

Evagrius en Cassianus (die zich beroept op de wijsheid van abba Serapion) ontwikkelden een diepzinnige moraalpsychologie die uitblinkt in realiteitszin. Zij waren zich ervan bewust dat de mens een wezen vol tegenstrijdige krachten is, en ze wisten dat de energie die in bepaalde demonen werkzaam is niet altijd *a priori* verworpen hoeft te worden. Soms kan juist die kracht worden aangewend om een andere demon te verdrijven. Zo ontstaat een soort krachtveld van demonen: verschillende kwade krachten bestrijden elkaar, en de wijze monnik weet daarvan handig gebruik te maken.

Evagrius en Cassianus wijzen met name op het bestrijden van de onkuisheid door middel van de ijdelheid. Omgekeerd – zo laat Evagrius zien – kunnen ook andere demonen de ijdelheid verdrijven. De sterke nadruk op onkuisheid, die bij hen soms tot scherpe of zelfs extreme uitspraken leidt, kan de moderne lezer wat vreemd in de oren klinken. Toch is het

niet zozeer het thema zelf dat boeit, maar de paradoxale methode die de oudvaders hanteren: het kwaad tegen zichzelf laten strijden. Juist deze paradox maakt hun benadering, niettegenstaande ze uit vervlogen tijden stamt, opvallend fris en vernieuwend.

Waar de moraaltheologie doorgaans al haar aandacht wijdt aan de theologale en kardinale deugden en minder goed raad weet met de ‘demonen’, richt de moraalpsychologie van de woestijnvaders zich niet alleen op de deugden, maar neemt zij ook de demonen *au sérieux*, niet het minst met betrekking tot hun mogelijke bruikbaarheid in de strijd tegen de andere demonen. Wie zich naast de deugden ook richt op de (inzet van) demonen, komt ongetwijfeld verder.

Bij de woestijnvaders ontmoeten we een moreel realisme dat het ideaal van de deugdzaamheid niet ontkracht, maar de weg ernaartoe eerlijk laat verlopen, midden in de weerbarstigheid van de menselijke werkelijkheid. De strijd tegen de demonen is geen (eenmalige) beweging van zwart naar wit, maar een proces waarin demonen niet alleen door deugden, maar soms, zij het tijdelijk, ook door hun eigen demonische tegenstanders worden overwonnen. De monnik moet leren daar tactisch gebruik van te maken.

Toch betekent dit krachtveld niet dat alle middelen geoorloofd zijn. Evagrius zegt nergens dat de monnik een ondeugd moet praktiseren om een andere te overwinnen. Het gaat hem niet om daden, maar om gedachten. De strijd voltrekt zich in de innerlijke ruimte van het bewustzijn; in zijn denken voert de monnik strijd. Wanneer hij belaagd wordt door een gedachte, wekt hij een andere – tegenstrevende – gedachte op die weerwerk biedt.

Evagrius noemt dit ‘denkwerk’ niet alleen in verband met ondeugdelijke gedachten, ook in zijn *antirrhethische methode* prevaleert de geestelijke arbeid: de monnik plaatst een passend bijbelwoord tegenover de gedachte die hem aanvalt.⁸ *Antirrhesis* betekent letterlijk: ‘tegenspraak’. Zo wordt de Schrift een wapen in de geestelijke strijd. Maar ook de gedachten zelf – of zij nu van gulzigheid, onkuisheid, geldzucht, droefheid, woede, lusteloosheid (*akēdia*), ijdelheid of hoogmoed zijn – kunnen in die strijd als tijdelijk middel worden ingezet. In elk geval blijft de strijd een zaak van het denken, niet van het handelen.

Geestelijke arbeid in het overgangsgebied

Voor de toepassing van deze techniek kunnen we terugkeren naar *Praktikos* 43, waar Evagrius oproept om onze gedachten zorgvuldig te analyseren. Die passage vormt een uitnodiging tot het cultiveren van een innerlijk onderscheidingsvermogen. Interessant is om daarbij niet alleen te letten op de afzonderlijke gedachten, maar ook op hun onderlinge spanningen: welke gedachten bestrijden elkaar en hoe kunnen we die strijd in ons voordeel doen uitdraaien? Wat zou bijvoorbeeld helpen tegen droefheid? En zou de lusteloosheid niet soms verdreven kunnen worden door de woede, of door de opwinding die een lichamelijke demon teweegbrengt? Zo kan een ‘hulpdemon’ ingezet worden om een andere demon, die ons zwaarder belaagt, te verjagen.

Evagrius zegt dat wie erin slaagt “een spijker met een spijker uit te slaan”, zich “aan de grens van de passieloosheid [*apatheia*]” bevindt. Dit is inderdaad een grensgebied, want de *apatheia* wordt pas werkelijk bereikt als ook de laatste ‘hulpdemon’ verdwijnt en plaatsmaakt voor de deugd. De paradoxale strijd tussen de demonen vormt dus geen eindpunt, maar een fase in het proces van zuivering – een overgangsgebied tussen de wanorde van de hartstochten en de innerlijke rust van het zuivere hart.

De veertigdagentijd (die nu stilaan ten einde loopt) is een periode van vasten, inkeer en bekering. Gewoonlijk verstaan wij die weg als een dubbele beweging: zich afwenden van de ondeugden en zich toewenden tot de deugden. Dat is een wezenlijk en terecht perspectief. Toch kan het vruchtbaar zijn om, net als Evagrius en Cassianus, ook oog te hebben voor de tactiek van de ondeugden zelf: hun kracht hoeven we niet onmiddellijk uit te drijven, maar soms kan hij tijdelijk dienst bewijzen door een zwaardere tegenstander te verslaan. Er ontstaat

dan een soort *vice-à-vice*: de ene ondeugd wordt geplaatst tegenover de andere, totdat beiden verdwijnen.

Deze methode vraagt uiteraard om grote onderscheiding van geesten. Niet elke tegengestelde gedachte is heilzaam, en niet elke demon kan als bondgenoot dienen. Maar wie met nuchterheid en gebed zijn innerlijke gedachten onderzoekt, kan ontdekken hoe ‘slechte gedachten’ tegen elkaar ingezet kunnen worden. Die tactiek brengt ons, in de woorden van Evagrius, tot “de grens van de *apatheia*”: de stille staat van het hart waarin de liefde geboren wordt en het kwaad zijn greep verliest.

Viggo van Uden behaalde zijn bachelor theologie aan de Tilburg School of Catholic Theology en studeert momenteel theologie en religiewetenschappen met de specialisatie Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Daarnaast is hij werkzaam als student-assistent in het departement Religion and Practice van de Tilburg University.

EINDNOTEN

¹ Evagrius van Pontus, *Praktikos* 43 in: *Geestelijke Geschriften II*, Monastieke Cahiers 35, Abdij Bethlehem, Bonheiden, 1987, blz. 34.

² Ibidem, *Praktikos* 58, blz. 42.

³ Ibidem, *Praktikos* 58, blz. 42.

⁴ Ibidem, *Praktikos* 31, blz. 28.

⁵ Johannes Cassianus, *Conferentias* 5.12; in: Boniface Ramsey (vert.), *The Conferences, Ancient Christian Writers*, no. 57, Newman Press, New York, 1997, blz. 192.

⁶ Ibidem, *Conferentias* 5.12, blz. 192.

⁷ Ibidem, *Conferentias* 5.12, blz. 192.

⁸ Voor een toegankelijke bespreking van de antirrhethische methode met enkele voorbeelden, zie: Anselm Grün, *Het omgaan met de boze. De strijd van de oude monniken tegen de demonen*, in: Monastieke Cahiers 27, Abdij Bethlehem, Bonheiden, blz. 58-68.

AFBEELDINGEN

Het artikel starten op de linkerpagina, zodat deze ets full-page op de rechterpagina kan worden afgedrukt:

Martin Schöngauer, *Sint-Antonius belaagd door demonen*, ets, ca. 1485, Metropolitan Museum of Art, New York.

Onder het kopje 'Evagrius: de demon als wapen tegen de demon':

Evagrius Ponticus aan zijn studeertafel, gravure naar een tekening van Maerten de Vos, 1606, Rijksmuseum Amsterdam.

De Latijnse inscriptie bij deze gravure luidt in vertaling: Evagrius was onderlegd in de goddelijke orakels van het heilige Woord en in de dogma's van de eeuwige Wet. Van daaruit gaf hij heilzame voorschriften voor het heilige leven en sterke wapens tegen de demonen.

Op het einde van datzelfde kopje (maar veel kleiner afgedrukt):

Een woestijnvader observeert vanuit zijn cel een demon die zijn slag wil slaan, houtsnede, s.d.

Onder het kopje 'Cassianus: kiezen voor het mindere kwaad':

Palma Il Giovane, Abt Antonius vraagt een centaur de weg, zwart krijt, pen en bruine inkt op papier, ca. 1620.

Ondanks zijn afkeer voor centauren vroeg Antonius aan deze wezens de weg naar de grot van Paulus. Hiermee bewees Antonius dat hij zelfs de meest wilde aspecten van de wereld kon overwinnen en gebruiken voor zijn spirituele doel.

Onder het kopje ‘Het krachtveld van de demonen’:

De duivel probeert een tovenaars te grijpen die een pact met hem had gesloten, maar wordt tegengehouden door een monnik, litho naar een miniatuur uit de 13e-eeuwse *Chroniques de Saint-Denis*, 1878.

Onder het kopje ‘Geestelijke arbeid in het overgangsgebied’:

Minibrandatelier, Het harige vooruitzicht of de duivel [van de ijdele eer?] in paniek, ets, s.d.

Eventueel als full-page (maar dan in de tweede helft van het artikel):

Jean-Jacques de Boissieu, Monniken in de woestijn, gravure, 1797.